

*Настюк О.,
асистент кафедри музичного мистецтва*

ОРГАН ТА ОРГАННА МУЗИЧНА КУЛЬТУРА НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ. ІСТОРИЧНИЙ ЕКСКУРС В МИНУЛЕ І СУЧАСНІСТЬ

Довгий час серед спеціалістів-істориків музики було розповсюджене твердження, що орган і органна музика є складовою частиною західної музичної культури і на наших землях своєї історії не мають. Але детальне вивчення різноманітних першоджерел показало, що орган і органна культура в нашій країні мають досить древнє коріння і багатовіковий шлях розвитку цього виду музичного мистецтва відрізнявся в нас своєрідністю і принципово відмінним характером від добре вивченого і багато представленого в численних працях зарубіжних істориків його західного варіанту.

Докорінною відмінністю історії вітчизняної органної культури від західно-європейського шляху її розвитку є винятково світський характер використання органу на наших землях, повна відсутність зв'язку між цим інструментом і православною церквою.

Цілком інакше склалася історія західного органного мистецтва, оскільки в VII столітті особливим вердиктом папи римського орган був введений в католицьку церкву в якості обов'язкового при богослужінні музичного інструменту. Це сприяло широкому розповсюдженню, безперервному вдосконаленню органного інструментарію, створенню багатої літератури для органу, появі крупних національних шкіл і видатних виконавців.

Від першої появи на Київській Русі і до наших днів орган ніколи не звучав в православних церквах і тому органна музика на Україні ніколи не асоціювалася з церковною обрядовістю.

В літописних джерелах Київської Русі неодноразово зустрічаються слова "аргани" (деколи "органи", "варгани", "єрган"). Звідки ж вони потрапили в руські літописи і яким є їх значення? Слово "орган" - грецького походження, означає "зброя, інструмент". В стародавній Греції слово "орган" (лат. *organum*) застосовувалося для позначення всіх музичних інструментів взагалі. Водночас в Стародавньому Римі слово *organum* набуло значення конкретного музичного інструменту. В культурі Київської Русі вже в текстах XI століття зустрічається слово "орган" в значенні "сукупність багатьох інструментів" - труб, гуслів, різних ріжків, цимбал. В XV-XVII ст. зустрічаються приклади використання слова "орган" ("арган") в значенні людського голосу, органу мовлення. Термін орган мав ще й інше значення, що застосовувалося до народного підковоподібного металевого інструменту з вібруючим сталевим язичком. На цьому інструменті грають, притримуючи його зубами, причому ротова порожнина служить резонатором. Він під різними назвами відомий в багатьох країнах світу. В Україні це дримба. Походить цей термін від польського "warga" - губа. Але було ще інше значення слова "варгани". Так називали на Русі в XIII-XVI ст. військові музичні інструменти типу шевеликих переносних органів-портативів. Портативом, (від лат. *portatum* - переносний) називається маленький переносний орган; виконавець тримав його на коліні або вівшав через плече. Зазвичай, портативи мали один міх, котрий приводився в дію лівою рукою того хто грає, в той час як права перебирала клавіші на клавіатурі. В ансамблі військових інструментів варгани підтримували духову групу. Пронизливі і різкі звуки цих інструментів вдало підходили до напруженої атмосфери бою.

В XVI-XVII ст. "варганами" називалися органи-позитиви, а також великі церковні органи на Заході. Органи-позитиви (від лат. *positum* - поставлений) були

різних розмірів. Однак найменший позитив був більшим за орган-портатив. Позитив ставився спочатку на стіл, а потім його почали встановлювати на підлозі. Позитив вимагав спеціального нагнітальника міхів, в той час як на портативі виконавець сам нагнітав повітря в інструмент.

Вивчення перших древньоруських літописних відомостей про органи заставляє нас звернутися до історії візантійської органної культури. Київська Русь була пов'язана з Візантією тісними економічними, політичними і культурними стосунками. Для Візантії тісний зв'язок з Руссю був вигідним; багато корисного дало і Київській Русі спілкування з країною більш багатой культури.

В 954 р. відбувся дипломатичний візит княгині Ольги до візантійської столиці. Етикет імператорського двору відзначався винятковою гостинністю. Багатство інтер'єрів, хитромудрі театральні ефекти повинні були якомога сильніше впливати на іноземців. Музиці відводилася важлива роль. Головними музичними інструментами візантійського придворного побуту були органи. Княгиню Ольгу вразила розкіш імператорського палацу й дивовижні звуки музичних інструментів. Із середини X ст. в Києві зазвучала музика підчас прийому іноземних послів, що була запозичена у Візантії. Музика супроводжувала княжі банкети, розваги і бої. Описуючи палац Святослава Ярославовича (1073-1076) автор "Києво-Печерського патерика" пише що в ньому часто гриміла музика, органи і гуслі.

В процесі реставрації і вивчення фресок Софійського собору в Києві було відновлено зображення пневматичного (духового) органа-позитива, на клавіатурі якого грає сидячий справа органіст; дві фігури зліва від органу - робітники-кальканти, що нагнітають повітря в органні міхи. В цих "надувальників" в руках шланги, і вони стоять на міхах, переносючи вагу свого тіла на кожну ногу позмінно. Орган має вигляд трикутника, з лівого кута

якого йде характерна лінія вниз праворуч і показує розташування труб у порядку підвищення висоти звуків. Ця фреска "Скоморохи" зображає одну із сцен, характерних для побуту княжого двору Київської Русі XI ст. Художник зобразив звичайний для того часу ансамбль музикантів і танцюристів, що розважають князя і його двір. Серед цих давньоруських музикантів органіст зі своїм інструментом і "надувальниками" міхів займав центральне місце.

Починаючи з першої половини XIII ст. (1240) через монголо-татарську навалу Київська Русь перетворилася на гігантський щит від ворожих полчищ і надовго затрималася в соціально-економічному і культурному розвитку. І лише в кінці XV ст. внаслідок повалення іга Золотої Орди Руська держава, насильно відрізана від Європи на два століття, поступово починає виходити на європейську арену.

XVII ст. проявило себе в історії української музики народженням нової світської професійної музичної культури. Народна інструментальна музика, котра не визнавалася церквою, жила в творчості гусельників, скрипотників, сурмачів, арганників та інших виконавців, котрі постійно приймали участь в народних весіллях, святах та інших скомороших виставах.

На початку XVII ст. закінчується період монодичного церковного співу, на зміну якому поступово приходить новий багатоголосний стиль - партесний, заснований на розвинутому гармонічному чутті, стремлінні до соковитих насичених барв і яскравого відчуття реального звучання. В Україні починають відкриватися дяківські школи, котрі своєю практичною діяльністю сприяли запровадженню нового мистецтва. Із розповсюдженням партесного співу пов'язується не менш цікава форма використання органу, як зручного учбово-допоміжного інструменту для занять з молодими

музикантами. Про це, зокрема, наголошував Микола Дилецький у своїй праці "Ідея граматики мусікійської".

В кінці XVI - на поч. XVII ст. спочатку в Правобережній (Кам'янець-Подільськ, Львів, Волинь, Київ), а згодом у Лівобережній Україні (Полтаві, Прилуках, Чернігові, Харкові) починають виникати музикантські цехи. Ці музиканти супроводжували музикою розмаїті ігри і розваги (наприклад, різдвяні вертепні драми "Козу", "Маланку"), музично оформлювали родинно-побутові свята, грали на вечорницях, у шинках. Музикантські цехи поділялися на православні (їх була переважна більшість) і католицькі. У зв'язку з цим музиканти виконували різні функції у церковних відправах. У православних за традицією звучала вокально-хорова музика. У католицьких (польських) костьолах, зокрема у Львові, до релігійних відправ залучались, крім співаків, музиканти-інструменталісти. Передовсім, це стосується органістів, оскільки органна музика була провідною у костюльних відправах.

На Заході, на відміну від України, завдяки залученню органу до церковної обрядовості, органна музична культура розвивалася цілком інакше. Приблизно з VIII-IX століть починається період бурного будівництва органів в багатьох країнах Європи. Тісно пов'язані з архітектурою соборів, органи, як жодні з музичних інструментів, не подібні один на одного. Вони відрізняються і кількістю труб - від кількох десятків до кількох тисяч, і різноманітністю регістрів, чим пояснюється велика свобода органіста в регістрових трактовках творів. Найбільш крупні органи завжди мають кілька клавіатур. Їх кількість іноді досягає п'яти, як наприклад, в органі Ризького Домського собору. І це - не враховуючи нижньої педальної клавіатури, на котрій органіст грає ногами.

Правда, в епоху розквіту органу - в XVI-XIII ст. - поряд з величними церковними органами існували і зовсім маленькі, переносні органи-портативи і регали. Їх зображення нерідко зустрічається на картинах живописців того часу. Зростаюча популярність органу була пов'язана з появою оригінальних, написаних спеціально для органу творів. Одним з перших видатних віртуозів-органістів був італійський композитор Джироламо Фрескобальді, який творив в першій половині XVII ст. В Рим, де він жив і працював з далеких міст і країн з'їжджалися люди, щоб послухати його гру. "Тридцять тисяч людей, - згадує сучасник, - зібралися в неймовірно обширному приміщенні собору св. Петра слухати його твори та імпровізації".

Франція пов'язана з ім'ям іншого композитора-органіста Сезара Франка, Німеччина - Георга Фрідріха Генделя, Макса Регера. Але не було в світі композитора, який би міг дорівнятися своєю значимістю в органній музичній культурі до геніального німця Йогана Себастьяна Баха, котрий жив і творив в кінці XVII - в першій половині XVIII ст. До сьогодні його органні твори - краще, що створено для цього інструменту за всю його багатовікову історію. Неперевершений органіст-віртуоз, Бах знав всі секрети цього інструменту. Його часто запрошували в сусідні міста, випробовувати тільки що побудований орган. І він не тільки давав оцінку новому інструменту, але й, на здивування всіх присутніх, точно вказував ті місця в соборі, де звуки органу будуть здаватися "глухими", а де будуть чути найкраще. Бах писав для органу протягом цілого свого життя і залишив після себе величний музичний спадок.

Середина XVIII ст. - пора найвищого розквіту органного мистецтва і водночас початок його занепаду. За рідким винятком композитори майже зовсім перестають писати музику для цього інструменту. Орган, як і інший

клавішній інструмент - клавесин, повністю витісняється фортепіано. І лише на межі ХІХ-ХХ століть знову відроджується інтерес до старовинної музики, знову з'являються виконавці, що знайомлять слухачів з органною музикою попередніх епох і стилів.

На теренах України спроби створити свою органну школу датуються ще 1914-1918 рр. Але лише з появою власного інструменту роботи польського майстра Пшитульського, що був встановлений в Київській консерваторії в кінці 50-х рр. з'явилася можливість відкрити клас органу. У нашому місті розвиток органної музичної культури в другій половині ХХ ст. пов'язаний з ім'ям професора Арсенія Котляревського - випусника Ленінградської консерваторії. З 1951 р. тут відкрили факультативний органний клас. Орган перевезли з Домініканського костюлу. І нині він прикрашає бароковим проспектом сцену Концертного залу ім. С.П. Людкевича Львівської філармонії. Але, на жаль, тільки править за декорацію, бо після переїзду А. Котляревського до Києва, де він очолив клас органу в 1970 р., інструмент мовчить. Подією для Львова стало відкриття концертного залу в колишньому костюлі святої Магдалини, де спеціалістами чеської фірми "Рігер-Клосс" був збудований концертний орган електро-пневматичної трактури на 60 регістрів. Для міста, регіону, навіть для цілої України (у Києві тоді ще не було Будинку органної та камерної музики) осередком концертного життя став Львівський органний зал. Тут виступало багато визначних музикантів. Регулярно концертнував львівський органіст Самуїл Дайч - вихованець відомого Ленінградського професора Ісайї Браудо. Доцент Львівської консерваторії ім. М. Лисенка Самуїл Дайч відновив традиції органного факультативного класу у Львові, започатковані А. Котляревським. У нашому регіоні в колишніх католицьких костюлах після їх закриття залишалися інструменти. На сьогодні, на жаль,

із цього безцінного інструментарію збереглася мізерна дещиця. Три невеликі органи - позитиви зібрав й відреставрував Віталій Півнов - майстер і багато концертуючий у Львові органіст. Зараз звучання такого орґану-портативу поч. XVIII ст. можна почути в Демініканському соборі.

У Самборі на Львівщині також був відкритий концертний зал органної та камерної музики. У відреставрованому костьолі XVIII ст. відновили орган, встановлений в 1930 р. майстрами чеської фірми "Рігер".

У 1981 р. в Києві відкрили Будинок органної та камерної музики. Починаючи з 1970 р. в розвитку вітчизняної органної школи провідне місце займав професор Арсеній Котляревський. З його класу вийшли талановиті вихованці, переможці багатьох конкурсів органістів: В. Кошуба, Ірина Калиновська, Галина Булибенко.

Про інтерес до органу свідчить також і творчість наших сучасних композиторів: Лесі Дичко, В. Губи, Л. Колодуба, Ігора Асєєва, Миколи Колесси, С. Льонка.

Література:

1. Л. Ройзман - "Орган в історії російської музичної культури" вид. "Музика", Москва 1979
2. Історія української музики т. I (ред. М. Гордійчук) вид. Київ "Наукова Думка" 1989
3. І. Браудо - "Про органну і клавірну музику"
4. Журнал "Музыкальная жизнь" 1977 №10
5. Журнал "Музыка" 1989 № 2
6. Журнал "Музыка" 1988 №2
7. Журнал "Музыка" 1982 №6
8. Т. Старух - "Видатні Львівські виконавці фортепіанної та органної музики".

